

Міністерство освіти і науки України
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького

Лабораторія духовно-морального виховання

**ДІАЛОГ
МІЖ ПРЕДСТАВНИКАМИ РЕЛІГІЙНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ
У КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ПРАКТИКАХ
НАРОДІВ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я**

Колективна монографія

Мелітополь–2018

УДК39:2-47(=1:477.1)
ББК 63.5(45Укр-9Пів)
Д44

95-річчю університету
присвячується

Рекомендовано до друку Вченою радою Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 9 від 19.12.2017 р.)

Монографію підготовлено в межах проекту «Теоретико-методичний супровід діалогічної взаємодії релігійних ідентичностей у культурно-освітніх практиках народів Північного Приазов'я» (№ держреєстрації 0116U006913) та згідно з тематичним планом МОН України (наказ № 973 від 15. 08. 2016 р.)

Рецензенти:

Зеленов Є. А. – доктор педагогічних наук, професор кафедри Східноукраїнського національного університету імені В. Даля;
Станчев М. Г. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри Нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Д44 **Діалог між представниками релігійних ідентичностей у культурно-освітніх практиках народів Північного Приазов'я :** монографія / авт. кол.; за заг. ред. Л. Ю. Москальової. — Мелітополь : ФОП Однорог Т.В, 2018. – 195 с.

ISBN

У монографії представлено цілісну картину діалогу між релігійними ідентичностями народів Північного Приазов'я. Надано як історичні відомості, так і характеристику сучасних тенденцій динаміки релігійної зрілості в регіоні, розкрито особливості релігійної ідентичності й духовних традицій етнічних громад. З урахуванням наявних відомостей і даних, отриманих уперше, проаналізовано культурно-освітні практики регіону, виявлено доміанти духовного розвитку особистості в контексті інноваційного розвитку суспільства.

Монографія розрахована на науковців, освітян, аспірантів і студентів ВНЗ, а також усіх, хто цікавиться проблемами діалогу між представниками релігійних культур, сучасними діалогічними стратегіями релігійних ідентичностей.

УДК39:2-47(=1:477.1)
ББК63.5(45Укр-9Пів)
© Москальової Л. Ю., 2018
© Автори розділів, 2018

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
МЕТОДОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ ДІАЛОГІЗАЦІЇ РЕЛІГІЙНИХ ПРАКТИК (Троїцька О. М., Троїцька Т. С.)	8
КОНТЕКСТУАЛЬНИЙ ВИМІР РЕЛІГІЙНИХ ВІДНОСИН НАРОДІВ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ (Яковенко І. О., Чорна В. В).....	51
РЕЛІГІЙНІ ВИТОКИ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ БАГАТОКУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ НАРОДІВ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я (Канарова О. В.)	75
ДИНАМІКА ТА ДІАЛЕКТИКА РЕЛІГІЙНОЇ АКТИВНОСТІ Й СОЦІАБЕЛЬНОСТІ ВІРЯНИНА (Аверіна К. С.).....	95
РЕЛІГІЙНА ЗРІЛІСТЬ ЯК КРИТЕРІЙ РОЗВИТКУ ГНОСЕОЛОГІЧНОЇ ОБІЗНАНОСТІ ТА «ЖИТТЄВОГО СВІТУ» (Єр'оміна Л. Є., Мільчевська А. С)	122
ВИСНОВКИ	149
ДОДАТКИ	150

КОНТЕКСТУАЛЬНИЙ ВИМІР РЕЛІГІЙНИХ ВІДНОСИН НАРОДІВ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Релігія як специфічне соціокультурне явище визначає ставлення до всіх ланок буття людини. Ідентичність сучасного українця цілком спирається на певні переконання, вагомими серед яких є переконання релігійного характеру. Найбільш помітним є вплив поєднання релігійної та етнічної ідентичності в Північному Приазов'ї, що безпосередньо пов'язано зі значною чисельністю представників різних етнічних спільнот і культур.

Існування людини в полікультурному просторі порушує надзвичайно важливе питання побудови конструктивного діалогу між представниками різних етносів і релігій для налагодження спільної життєдіяльності. Адже саме від уміння правильно будувати діалог і висловлювати свої думки залежить рівень розуміння почутого й бажання продовжити взаємодію.

Розглядаючи релігійні практики певної території, ми неодмінно зіткнемося з поняттями «релігія», «релігійність» та «віра», що слугують рушійними чинниками побудови діалогу.

Вивчаючи перше поняття, ми спиралися на дослідження Н. Пивоварової, яка розглядає поняття «релігія» в трьох аспектах: 1) релігія як ставлення до священнослужителів, сакральних символів, обрядів, культів тощо, що включає людину як оцінний компонент практики; 2) релігія як людський феномен (пов'язана з особистістю, її почуттями, особистою вірою, сприйняттям навколишнього світу); 3) релігія як система поглядів і дій, певна субстанція, дієвий феномен, що породжує особливості індивідів і соціумів [Пивоварова 2014, с. 45–46]. У нашому дослідженні релігія розглядатиметься в третьому аспекті – як феномен і певна соціальна надбудова. Структуру релігії як надбудови соціуму розкрив І. Яблоков у книзі «Релігія: сутність і явища», схарактеризувавши так цей феномен: необхідний продукт історичного життя людини; верхня частина або, як ми зазначили, соціальна надбудова; форма

відображення людської сутності; ілюзорне відображення відносин між людьми; містичне відображення сил, що впливають на долю людини. Важливим є твердження дослідника про соціальні складники чи елементи релігії – релігійну свідомість, релігійну діяльність, релігійні відносини та релігійні інститути, організації [Яблоков 1982, с. 5]. Наголосимо також на особливій ролі релігії, якою є самовизначення людини у світі. Отже, у нашому дослідженні релігія розглядатиметься як соціальний (оскільки вона виникає і функціонує в соціумі) та індивідуальний (сприймається індивідуально й проходить відбір через практичне освоєння) феномен.

Підкреслимо, що феномену релігійного немає без віри людини в Бога, у Вищу силу, Абсолют. Поняття віри, що має релігійне забарвлення, трактується як центральна життєва позиція людини, що вірує. Ця система охоплює декілька аспектів: прийняття певних догм, що є основними у віруванні; дотримання їх, попри певні сумніви й розбіжності в світогляді вірянина; особиста довіра до Бога, що є центром демонстрації праведного життя. Якщо ж віра стикається з раціоналістичною критикою, то є три шляхи розгортання подальших подій: догмати віри пропонуються як аксіоми, що їх повинна дотримуватись людина протягом усього життя (вірити, щоб розуміти); прагнення обґрунтувати догмати віри на основі філософських знань (розумію, щоб вірити); несумісність повноти віри з людським розвитком на сучасному етапі (вірую, тому що безглуздо піддавати критиці те, що створено вищим розумом). Наголосимо, що поняття «віри» у християнстві та ісламі є тотожним поняттю «релігія». Саме тому ми в процесі статистичної обробки результатів анкетування, що мало виявити чинники побудови діалогу народів Північного Приазов'я, поняття «віра» та «релігія» розглядатимемо як єдине ціле – «віра». Уважаємо за необхідне зазначити також, що у філософському вченні І. Канта релігія розглядається як внутрішній імператив і цілком відірвана від конфесійності [Новая философская энциклопедия 2010, с. 380]. З філософського погляду, поняття «віри» за своєю сутністю науково обґрунтовує наявні релігійні системи та

інтелектуалізацію знань про Бога. Так, зокрема, науковці здебільшого розглядають віру як філософський компонент буття людини й не визнають її за необхідність, а вже символом мудрості й поготів. Віра – це поняття, яке більше стосується суб'єктивної сторони буття людини й несе певне навантаження в процесі взаємодії з соціальним оточенням [Новая философская энциклопедия 2010, с. 381]. Віра виступає як певна форма існування людини у вимірі окреслених переконань і стереотипів, життєва позиція, тип мислення. Для нашого дослідження важливим є твердження про аксіоматичний характер релігійної віри. Тобто, щоб вірити у щось не потрібно обов'язково теоретично чи практично з'ясувати достовірність тих чи інших фактів релігійних вчень. Віра допомагає людині з'ясувати сутність призначення в цьому світі, подає приклади правильної поведінки в суспільстві. Святі книги іудаїзму, християнства, ісламу розглядаються вірянами як знання, що носить надприродний характер і є недоступним людському розуму. Життя ж Бога носить сакральний характер, а вчинки та слова є безсумнівними й не потребують перевірки [Краткий философский словарь 2008, с. 51]. Доцільним є також розкриття сутності цього поняття через емоційно-вольову сферу людини. Об'єктивні ж факти й логічне доведення певних знань поступаються перед внутрішнім переконанням істинності запропонованих знань [Державний архів Дніпропетровської обл., Ф. 134, с. 57].

Отже, тлумачення віри має не тільки дискурсивний характер (науковий, філософський, освітній, релігійний, загальнокультурний тощо), а й набуває завжди певних конотацій, ототожнень з іншими явищами й феноменами. Саме тому необхідно встановити суттєві ознаки цього феномену, на основі яких віру не можна буде ввести в «нескінченну плутанину», а коли йдеться про релігійну віру різних народів – і поготів. У цьому розумінні головною ознакою віри стає прийняття знання будь-якого рівня (повідомлення, інформація, наукові закони, філософські смисли) як істинного, що не потребує з імперативною необхідністю доведення й підтвердження правдивості сприйнятого почуттями й розумом людини. Таке розуміння охоплює

за змістом усі різновиди віри, найголовнішими з яких слід визнати філософську, релігійну, наукову, головна відмінність між якими, на нашу думку, криється в «обсязі» претензій на впливовість щодо об'єктивного світу й життя людини.

Провідній характеристиці віри, що полягає у відмові від об'єктивності, все ж належать різні місця в площині світу, що є предметом пізнання людини. Так, наукова віра (передбачення, гіпотеза) спирається на факти і, аналізуючи їх, продукує висновки (закони і правила) залишається в межах пізнаваного (природного) й законодавчого світу. Релігійна віра переміщується в площину, що не підвладна пізнанню (у його сциентистському розумінні), тобто в понадприродний, метафізичний світ і, навіть більше, поширює свободу, яку вона сприймає для світу метафізичного, також і на природу. Поступово релігійна віра, залишаючи основний смисл, канонічно зводить віру до дії людини відповідно до моральних принципів довіри, відданість, вірність, з одного боку, та до віри в потойбічну добродійність завдяки Богові, з другого боку. І, зрештою, філософська віра, що охоплює всі форми буття людини (предметне, екзистенційне і трансцендентне). Отже, об'єктом філософської віри є Людина в природному бутті-у-світі, у бутті людської самості (екзистенції) і в Бозі. Філософська віра, мудро поєднуючи в людині тілесне, духовне й Бога, має також мудро поєднати людей різних віросповідань і тих, що не вірять, у прагненнях миру й добра.

На нашу думку, значущою ланкою життєвого світу людини в поліетнічному й полікультурному просторі Північного Приазов'я завжди була релігійність, що слугувала об'єднувальним складником з основним ядром. Для національної ідентичності, зокрема переселенців, цим містком виступала церква.

У рамках нашого дослідження під терміном «релігійність» розумітимемо переконання індивіда, його відданість і пошану божої суті. У широкому розумінні релігійність може охоплювати всі сфери релігії, а у вузькому – позначає певний світогляд і дотримання релігійних обрядів і традицій [Афанасьєва, Глинська 2002]. Релігійність складається з таких компонентів, як релігійна активність,

віра й самовідданість. У вузькому розумінні релігійність свідчить про те, наскільки людина приймає ту чи іншу релігію (практикує певні ритуали, переказує історії, як ставиться до релігійної символіки, чи приймає певні догми про потойбічне життя та божества). Згідно з антропологічними, соціологічними та психологічними дослідженнями, явище релігійної конгруентності нечасто трапляється в повсякденному житті. Релігійна конгруентність – припущення про те, що релігійні переконання та цінності глибоко інтегровані у свідомість людини або що релігійні практики та поведінка безпосередньо залежать від релігійних переконань особистості [Benthein 2005]. Релігійні ідеї мають фрагментарний характер, не пов'язані між собою та залежать від середовища, у якому перебуває особистість. Як і в інших сферах культури, релігійна належність – це складний вид діяльності, який може мати багато джерел. Людина може заперечувати всі доктрини, пов'язані з організованими релігіями, не відвідувати релігійні служби, але водночас мати стійкі переконання щодо вищої влади й відчувати тісний зв'язок з нею. Таким чином, релігійність має три виміри – переконання, дієвий вимір і вимір духовності, які взаємопов'язані між собою, що, своєю чергою, означає: у людей, які часто відвідують церкву, також чітко можуть бути виражені переконання і духовність. Зауважимо, що релігійна свідомість індивіда є базою його релігійності й виражається в трьох формах: віра в надприродне, зв'язок з Богом, ангелами та демонічною силою, певна сакральна символіка. Зв'язок священнослужителів і парафіян з надприродним виявляється у використанні традиційних ритуалів релігійного характеру. Соціальним навантаженням релігійності є виховний процес вірян, згуртування їх навколо певних ідей, прищеплення норм відповідної поведінки, знання кодексу етичного поводження в полікультурному середовищі. Матеріальною базою відтворення релігійної діяльності та релігійної свідомості слугують культові споруди, а духовним підґрунтям – світогляд людини [Храмы этноконфессионального Запорожского Приазовья 2014].

Під світоглядом ми розумітимемо форму суспільного буття людини, коли на основі узагальнених уявлень про світ і саму людину формується ставлення до буття. Важливими складниками при цьому є практичне засвоєння духовної культури (науки, мистецтва, літератури) та почуттів, що притаманні людині (етичні, культурні, правові, релігійні чи атеїстичні) [Державний архів Дніпропетровської обл., Ф. 134, с. 299]. Світогляд не базується тільки на знаннях. Емоційно-чуттєва сфера відіграє також велику роль. Уважаємо помилковим твердження про те, що знання релігії чи філософії ототожнюється з поняттям «світогляд». Іншими словами, ставлення суб'єкта до явищ навколишнього світу і є світоглядом. Світогляд закріплює в собі певні настанови, знання, що стають переконаннями, вірою. Якщо взяти за основу положення про те, що світогляд є вираженням духовного світу людини, то його центром буде смисл життя. Доречними в цьому контексті є думки Г. Сковороди про екзистенціальний образ шляху, який повинна пройти людина в пошуку істини. Але, крім вказівки на спрямованість істинного шляху до щастя, філософ звертає увагу на певні передумови, що визначають цей шлях: «передумовою такого щастя є етичне спрямування людини як у слові, так і вчині, яке тісно пов'язане з релігійністю» [Сковорода 1973, с. 62].

Важливим є твердження, що світогляд людини залежить не тільки від знань, які здобула людина на певному історичному етапі свого становлення (вони слугують лише базою для формування поглядів і переконань), а й від емоційно-чуттєвої сфери, тобто віри в об'єктивну чи суб'єктивну реальність навколишнього світу. Зауважимо, що особливістю світогляду є усвідомлення цілей, що, своєю чергою, веде до розкриття сенсу життя.

Підкреслимо: вірність світогляду перевіряється досвідом людини й з часом перетворюється на життєву позицію. Сам світогляд виступає основою духовного світу особистості, а життєва позиція – усебічним виявом особистості в соціумі.

Життєва позиція особистості може бути активною чи пасивною. Реалізація сформованої життєвої позиції здійснюється за допомогою

волі людини. Важливим показником волі є здатність мобілізувати всі сили для досягнення поставленої мети, а перешкоди, які трапляються на шляху людини (внутрішні – інвалідність, страх; зовнішні – обставини буття людини), ще більше спонукають її волю до активних дій. Варто наголосити на тому, що воля є життєвою основою самовиховання, самовдосконалення.

Одним з проявів активної світоглядної позиції є соціальна активність як чинник побудови діалогу. Під цим поняттям розуміємо реалізацію людиною своїх життєвих позицій. Соціальна активність слугує показником соціальної зрілості особистості та прагненням змінити навколишній світ, відповідно до власного світогляду [Лещенко 2009]. Отже, сферою реалізації своїх життєвих настанов, нових потреб та інтересів, діалогізації буття людини вважатимемо соціальну активність.

Звичайно, на формування діалогу, пов'язаного зі світоглядом і свідомістю людини, безпосередньо впливають історичні умови життя на певній території, дії політичних керівників регіону, законодавчі документи. Отже, ще одним чинником побудови діалогу є контекст доби на певній території, у нашому дослідженні – Північного Приазов'я.

Територія Північного Приазов'я – яскравий приклад урахування всіх складників діалогу (віра, релігійність, соціальна активність, історичне тло), необхідних для формування релігійної ідентичності людини.

Під релігійною ідентичністю, услід за А. Сорочук, розумітимемо самоусвідомлення й самоасоціювання особи в релігії, належність до певної соціальної цілісності, а також власне усвідомлення й переживання цієї належності [Сорочук 2013, с. 187].

На нашу думку, для розгортання діалогу на певній території важливе значення мають історичний контекст і можливість діалогічної взаємодії представників різних релігій та етносів на його тлі. З цього приводу слушною є думка С. Дерменджиєвої щодо впливу соціокультурних чинників (суспільство та життєве середовище особи) на побудову діалогу між представниками різних

етнічних груп і релігійних спільнот у певний історичний період [Дерменджиева 2008, с. 176].

Так, означена нами територія (Північне Приазов'я) у соціальному й релігійному аспектах пройшла тривалий шлях становлення. Ця територія здавна заселялась представниками різних релігійних меншин, серед яких найчисельнішими були етнічні групи українців, росіян, німців, поляків, чехів, болгар та інших. Незважаючи на таку кількість представників різних культур на теренах досліджуваного регіону, вони мирно уживались на спільній території й навіть взаємодіяли між собою.

Ключовим фактором соціального, релігійного та економічного життя населення, зазвичай, є територіальна належність. До складу Північного Приазов'я свого часу входили території Мелітопольського й Бердянського повітів Таврійської губернії, а також Маріупольського повіту Катеринославської губернії. Згідно з сучасним адміністративним поділом території України, до складу Північного Приазов'я належать «Мелітопольський, Приазовський, Приморський, Бердянський, Чернігівський, Куйбишевський, Розівський, південно-східна частина Пологівського та південна частина Оріхівського районів Запорізької області та південна частина Донецької області» [Авдєєва 2016, с. 56].

Щодо заселення цієї території, то слід звернути увагу на одну з ключових ланок побудови діалогічної взаємодії релігійних ідентичностей – політику російського уряду на чолі з Катериною II. Питання міжконфесійного характеру були розв'язані завдяки наданню дозволу оселятись на території Росії всім охочим іноземцям.

Панівною релігією Північного Приазов'я стало християнство, завдяки першими переселенцям – грекам, що сповідували цю релігію. (До 1762 р. – часу переселення греків – еліта кримських татар у цих землях сповідувала іслам і не давала змоги розвиватись християнським конфесіям). Переселення греків на територію Північного Приазов'я супроводжувалось отриманням певних пільг: можливість дістати 30 десятин землі, спрощене оподаткування та звільнення від служби в армії.

Спочатку греки заснували селище Маріуполь, що згодом перетворилось на місто. У маріупольській спільноті функціонував власний суд, матеріали якого, збережені у фонді 1576 (Маріупольський грецький суд) Центрального державного історичного архіву України, є надзвичайно цінними для дослідження життєдіяльності грецьких громад на території Північного Приазов'я. У фонді виявлено 54 справи, що стосуються судових процесів грецьких громад. Аналіз зазначених документів дав змогу ознайомитися з адміністративним улаштуванням м. Маріуполь, діяльністю суду, веденням судової документації [Центральний державний історичний архів м. Києва, Ф. 1576]. Завдяки наявності власної судової системи, мешканці цього регіону тривалий час зберігали власну самоідентичність і не зазнавали асиміляції. У 60-х роках XIX століття привілеї грецької спільноти були скасовані російським урядом. Переселенці тепер не мали змоги отримувати пільгові землі й повинні були служити в армії. Головним поштовхом до втрати самоідентичності та навіть конфесійності стало впровадження шкіл з російською мовою викладання. Закінчивши таку школу, греки отримували можливість обіймати адміністративні посади в російській урядовій системі [Івацький 2014].

Найбільшу частину регіону Північного Приазов'я населяли малороси й великороси. Взаємодія на культурному, економічному та релігійному рівнях означених національних меншин призвела до асиміляції греків, менонітів і євреїв, хоча при цьому ці етнічні групи змогли зберегти свою унікальну культуру й національну ідентичність, завдяки духовній взаємодії.

На 1790-179 рр. припадає нова хвиля переселень у Північне Приазов'я представників різних етносів, які за віросповіданням належали до католиків, лютеран, кальвіністів і протестантів. У 1803 р. на цих землях з'явилися поселення німецьких колоністів – менонітів. За даними перепису 1897 року, у Маріупольському повіті проживало 20 тисяч менонітів, більшість з яких – лютерани [Маріуполь и его окрестности 1892]. Меноніти були достатньо працьовитими, а отже, освоєння цілих земель їм

давалось легко. Жили німці-меноніти маленькими компактними групами, дотримувались своїх звичаїв і обрядів, релігійного способу життя. Зауважимо, що колонії Розенберг (сmt Розівка), Бергталь (с. Республіка), Ямбург (с. Новокрасновка), Маріенталь (с. Мар'янівка) та інші населені пункти Приазовського району заснували саме меноніти [Іванова 1979]. Для збільшення чисельності південно-східної частини Малоросії у 1820 р. було переселено німецьких колоністів (менонітів) і хрещених євреїв [Івацький 2014]. Важливими для дослідження побуту та взаємодії німецьких переселенців з корінними населенням є матеріали фонду 134 Державного архіву Дніпропетровської області. Дані щодо перепису менонітів свідчать, що процес реєстрації передбачав складання породинних списків чи камеральних відомостей. Головна увага зосереджувалась на чотирьох пунктах: порядковий номер у списку; назва населеного пункту, де мешкала особа; власники та вільні люди, що подали прохання про ревізію; чисельність чоловіків і жінок [Державний архів Дніпропетровської обл., Ф. 134].

У контексті нашого дослідження цікавими є також наукові розвідки П. Літкеманна, сферою професійних інтересів якого є особливості функціонування німецьких колоній на території колишнього Радянського Союзу, зокрема й на території Північного Приазов'я. Вагомі результати свого історичного дослідження він презентував на сторінках періодичного видання «Історія менонітів» («Mennonite Historian»), що виходить за сприяння Центру спадщини менонітів (Mennonite Heritage Centre) і Центру вивчення менонітської спільноти («Centre for Mennonite Brethren Studies») в Канаді. У своїх роботах П. Літкеманн наводить детальний аналіз соціальних умов життя німецької спільноти на території Радянського Союзу, зокрема й Північного Приазов'я. Наукові розвідки вченого охоплюють першу половину XX століття.

На початку минулого століття урядова політика щодо національних меншин була досить жорсткою: скасовувались податкові пільги, вводилась рекрутчина тощо. Насамперед це стосувалось німецького населення, оскільки з липня 1914 р. для

менонітів настали «проблемні часи» («time of troubles»): Перша світова війна та становлення радянської влади, що розпочалось дещо пізніше, не покращили становище німецької громади в досліджуваному регіоні. У зв'язку з цими подіями, розгорнулась масова імміграція німців: представники менонітської громади вирушили на Захід. Так, 21 липня 1923 р. група німців з 738 осіб прибула до Канади, після тривалої подорожі, що розпочалася з о. Хортиця Запорізької області. Проте деякі представники цього етносу залишилися на теренах Північного Приазов'я та взяли активну участь у суспільно-соціальних перетвореннях, що відбувались у той час у державі. 1107 німців-менонітів (1% від загальної кількості німців, що проживали на території Радянського Союзу) загинули під час революції 1917 р. Дослідник П. Літкemann доводить, що в цей період 27% жертв серед німців-менонітів проживали саме на території Північного Приазов'я.

Як зазначалось, німці були дуже гарними господарями й продуктивно займалися сільським господарством (саме тому свого часу їм і було запропоновано заселити неосвоєні землі Північного Приазов'я), через що вони також зазнали так званого «розкуркулення» під час колективізації. Унаслідок цього німецьке населення мігрувало або до найближчих великих міст регіону (Запоріжжя, Донецьк), або на територію Кавказу, де їх позбавляли всіх пільг, залишивши лише невеликий наділ землі, де вони, проте, продовжували займатись сільськогосподарською працею. Під час колективізації з Північного Приазов'я разом було вислано 230 сімей німців-менонітів. Хоча серед членів німецької громади були й такі, що підтримували радянську владу, і навіть двоє комуністів [Lietkemann 1998; Lietkemann 2012].

Важливим фактором формування етнорелігійної ідентифікації менонітів була культура, що слугувала засобом об'єднання певної громади та способом взаємодії з представниками інших груп. Одним з проявів менонітської культури на досліджуваній території була музика, яка у німців носила, зазвичай, релігійний і сакральний характер. Зовнішньо це виявлялось в організації німецьких

акапельних хорів, завданням яких було не тільки об'єднувати етнос, а й популяризувати менонітську культуру серед представників інших національностей. З цією ж метою німці створювали курси хорових диригентів, хорові товариства й організували хорові фестивалі. Так, у 1893 р. у с. Ріккенау Бердянського повіту відбувся I менонітський фестиваль хорової музики, у якому взяли участь понад 2000 тис. учасників з 11 хорів. На початку XX століття на території Північного Приазов'я діяв 31 акапельний німецький хор. Музична культура була потужним засобом формування релігійної ідентифікації молодшого покоління. Для цього діти долучалися до діяльності громади й вивчали спів під час здобування освіти (у кожному навчальному закладі був хор, репертуар якого складався з німецьких церковних гімнів і народних пісень) або під час участі у церковному німецькому хорі.

Поява болгар на території Північного Приазов'я, зокрема в Мелітопольському й Бердянському повітах, припадає на час потужних міграційних хвиль болгарського населення (1861-1863) з Бессарабських колоній і Північно-західної Болгарії. Болгари від уряду отримали статус переселенців і певні пільги (12 десятин землі на особу чоловічої статі) [Народи Північного Приазов'я 1997, с. 20]. Болгарське населення розселялось невеликими групами між селами Приморського, Приазовського та Якимівського районів Запорізької області. Щодо релігійної ідентичності болгар, то основна частина населення сповідувала православ'я. Здебільшого новоприбулі болгарські поселенці зосереджувались у сільській місцевості. Отримання земельних наділів давало змогу прогодувати себе та свої сім'ї. Подальший процес урбанізації уможливив виїзд болгар у міста. Асиміляційні процеси серед болгар відбувались досить швидко, порівняно з німецькими переселенцями-менонітами. Невеликі локальні групи міського населення болгар поступово втрачали свої національні культурні традиції та мовні особливості, замінюючи їх культурними традиціями провідного населення краю [Народи Північного Приазов'я 1997, с. 20–21].

Чехи на територію Північного Приазов'я були переселені з Перекопського повіту (Криму) через непридатність земельних наділів, які вони отримали, для обробітку й вирощування зерна. У Мелітопольському повіті Таврійської губернії чехи заснували колонію Чехоград (сучасна назва – с. Новгородківка). Чеські колоністи отримували по 10 десятин на ревізійного переселенця. Переселенці обов'язково виконували встановлені державою трудові повинності. Щодо самоідентифікації й асиміляційних процесів, то чеські переселенці доволі швидко перейняли досвід місцевого населення краю (малоросів і великоросів) у відзначенні релігійних і світських свят. Так, у чехів з'явилися звичаї, подібні до колядування на православне Різдво. Багато парубочих і дівочих забав серед року також були заміщені православними традиціями. Наприклад, крадіжка чи підміна вхідної хвіртки на Святого Андрія. Чехи також перейняли від місцевих жителів обряди, що стосувались викупу нареченої. Але слід зазначити, що свою релігійну й культурну ідентичність чеським переселенцям вдалось зберегти у вигляді духовних пісень і національних звичаїв [Курінна 2009].

Заселення земель Північного Приазов'я представниками польського національного етносу розпочалось ще в XVI–XVII століттях, коли частина українських земель перебувала під владою Великого князівства Литовського. Нові міграційні процеси переселення поляків на територію Північного Приазов'я припадають на 60-ті роки XIX століття, коли було скасовано кріпосне право й розпочався стрімкий розвиток капіталізму. У районах Середнього Придніпров'я і Приазов'я значно збільшилась кількість переселенців, що хотіли заробити грошей на підприємствах, а згодом залишались на цих територіях. Переселенці-поляки сповідували католицизм і мали яскраве конфесійне забарвлення. Католицькі громади, які існували на той час в Південній Україні, намагались виступати за свої права, сповідувати свою релігію.

Кінець XIX – початок XX століття позначили наступом російського уряду на католицьку церкву. Етнонаціональна політика уряду була спрямована на проповідування православ'я. Переселенці

з областей, що були під владою Польщі, спочатку складали присягу на вірність Росії, а потім подавали спеціальне прохання для отримання духовного сану й дозволу служити при православних церквах. «Проха́ння» – це спеціальний документ, у якому переселенець надавав короткі біографічні відомості про себе, зазначаючи віросповідання. Новоприбулі поляки служили при православних церквах деякий час, а потім подавали прохання про висвячення в різні духовні сани. Зауважимо, що лист переходу в православне віросповідання являв собою визначений адміністративний документ, що був однаковим як для католиків, так і для іудеїв, мусульман та інших. Звернення новоприбулих не завжди отримували схвалення уряду. Рішенням Синоду (церковний орган управління) деякі переселенці отримували відмову, що було детально висвітлено В. Кабузаном у праці «Заселення Новоросії (Катеринославської та Херсонської губерній) у XVIII – першій половині XIX століття (1719-1858)» [Кабузан 1976].

Отже, як переконуємось, польська громада на території Північного Приазов'я зазнавала труднощів нормативно-правового характеру. З одного боку існували прихильники Римо-католицької церкви, а з іншого – переселенці-поляки, що прагнули перейти в православ'я та залишитись при церквах на службі. Такий антагонізм поглядів був зумовлений тим, що між представниками польської спільноти були розбіжності в поглядах на сповідування релігії. Наголосимо, що саме в цей час відбувався наступ на католицизм і питання конфесійної належності ставало небезпечним.

Переселення євреїв до Північного Приазов'я частково носило колонізаційний характер урядової політики Російської імперії. Господарське освоєння цілинних земель давало змогу євреям переселятись на територію Росії, точніше, на неосвоєні землі Північного Приазов'я. Цікавим фактом політики колонізаційного переселення євреїв стало дотримання іудейського способу життя. Переселенці-євреї здебільшого були вихідцями з Польщі та Білорусії. Порівняно з іншими колоністами Північного Приазов'я – греками, поляками, німцями, чехами – єврейське населення мало етнорелігійні

відмінності. Іудаїзм як певний спосіб життя регламентував усі сфери організації життєдіяльності єврейських поселенців. Наприклад, ця релігія визначала дні, коли можна працювати, що слугувало своєрідною етикою поведінки новоприбулого населення. Через те однією з умов переселення євреїв на родючі землі Північного Приазов'я стало їхнє хрещення. У цей час створюється «Товариство ізраїльських християн» [Тухватулліна 2011].

Завдяки фінансовому сприянню Російського уряду (Указ міністра фінансів від 17 грудня 1819 року) євреї дістали можливість отримувати певні пільги. Так, євреям було виділено спеціальні кошти на спорудження власних будинків і прожитковий мінімум на добу. Їм також виділялись державні землі для освоєння, але новоприбуле населення приваблював міський тип життя. Тому переселенці здебільшого відмовлялись від земельних наділів і переселялись у міста, щоб займатись там купецтвом і ремісничою справою. Наприклад, значна частина представників єврейського етносу воліла осісти в Маріуполі, про що свідчить той факт, що перші переселенці – родини з Одеси – селились поблизу міста [Российский государственный исторический архив, Ф. 1263]. На нашу думку, важливим фактором також було залучення царським урядом єврейського населення до господарської діяльності й упровадження ряду пільг на території Північного Приазов'я. Так, євреям надавались не лише земельні наділи в безстрокове користування, а й можливість купувати землі та продавати їх на означеній території. «Положення про євреїв» 1835 року здійснило ряд перетворень у сфері асиміляції єврейського населення. Уряд Росії відмовився від політики примусового хрещення і почав використовувати економічні важелі. Таким чином, євреї, що займались землеробством і ремісничою діяльністю, отримували можливість навчатись у вищих навчальних закладах Російської імперії. А після закінчення отримували урядові посади та можливість селитися за межами «смуги осілості євреїв» [Полное собрание законов Российской империи 1836]. У Маріупольському повіті єврейськими переселенцями були засновані колонії: Графська, Зелене Поле, Солодководна, Затишшя й

Рівнопіль, Хлібодарівка й Надійна, що свідчить про досить велику чисельність колоністів.

Місцем головних зборів єврейських колоністів були синагоги та єврейські будинки. Синагога слугувала не лише молитовним будинком, а й місцем, де відбувались загальні збори для розв'язання головних питань у житті колонії. Зауважимо, що відкриття синагог і молитовних шкіл було регламентовано спеціальними указами царського уряду [Баданес 1884]. Управління єврейською громадою здійснювали рабин, староста, скарбник і вчений. Рабин – духовний наставник єврейської громади; староста – вибірний голова громади; скарбник завідував матеріальними статками громади; учений займався питаннями тлумачення віри. Саме рабином, старостою, скарбником і вченим наприкінці кожного місяця вносились до метричних книг дані про кількість новонароджених.

Невіддільною частиною життя єврейської громади було поховальне братство. Після смерті одного з членів громади спеціальна служниця цього братства обходила кожен двір з кухлем і прохала про допомогу небіжчику. Після цього голова братства йшов до родичів померлого й визначав, чи здатні вони оплатити поховання. Якщо єврейська сім'я була бідною, то поховання здійснювалось за рахунок громади.

Щодо освітнього процесу в середовищі єврейських поселенців, то варто звернути увагу на наявність у них початкової школи – талмуд-тори й вищої школи. Завдання початкової школи полягало в розвитку самоідентифікації єврейського населення. У цьому закладі вивчались основні постулати іудаїзму, учнів учили читати й писати. Дослідники вказують на те, що російський уряд здійснював певні реформи в освітній сфері, а саме: 1) уведення російської мови; 2) читання тори за визначеною державною освітньою програмою [Тухватуліна 2011].

Наголосимо на тому, що релігійні ідентичності Північного Приазов'я співіснували мирно. Відносини між переселенцями й корінним населенням будувались, головню, на економічних зв'язках. А в середині XIX століття процес освоєння Північного Приазов'я в

основному завершився. Культури народів Північного Приазов'я зазнали певних змін і модифікацій. Толерантне ставлення щодо звичаїв і традицій різних етносів і конфесій, об'єднаних спільною територією проживання, допомогло сформувати діалог між релігійними ідентичностями Північного Приазов'я й підтримувати його й надалі.

Для перевірки достовірності висунутої нами гіпотези щодо чинників побудови діалогу на теренах Північного Приазов'я було проведено анкетування в населених пунктах цього регіону. У ньому взяло участь близько трьох тисяч людей з різних районів досліджуваного регіону, що є представниками різних верств населення (учнівська та студентська молодь, члени етноконфесійних громад та ін.). Один з блоків анкети – «Чинники побудови діалогу» – містив чотири складники:

Віра

Що для Вас є віра?;

Як Ви виявляєте любов до Бога?

Проаналізувавши відповіді на питання «Що для Вас є віра?», можемо констатувати, що 59% анкетованих не ототожнюють віру з суто релігійним поняттям, а навпаки, визначають її як упевненість у власних силах, віру в щось надзвичайне («вірю тільки в себе, у сім'ю, у близьких», «віра – це виховання культурних цінностей», «віра – це сформований світогляд», «віра – це стан психіки»); 14% респондентів пов'язують поняття «віра» з Богом («віра – це Бог»); 8% опитаних не змогли дати відповідь на це запитання; 7% визначають своє світосприйняття як атеїстичне; для 4% опитаних віра – це синонім добра, а для 3% – синонім надії; ще 3% опитуваних вбачають у вірі щось негативне або незрозуміле («віра – це пережиток минулого», «віра – це біла пляма в моєму житті, з великим значенням»); 2% пояснюють віру як конкретну релігію або напрям у науці («віра – це іслам», «віра – це православ'я»).

Отже, можемо констатувати, що поняття «віра» респонденти тлумачать не лише з погляду релігії, а пропонують його психологічну, гносеологічну, соціологічну або інші інтерпретації. Здебільшого учасники анкетування не виявили коректного розуміння поняття «віра» та чіткої релігійної орієнтації, конфесійної належності. На нашу думку, причини цього можуть критися: а) у несформованості релігійних переконань; б) у недостатності віри; в) у впливі на особистість ззовні (родина, друзі, навчальний заклад).

В анкеті містилось також запитання «Як Ви виявляєте любов до Бога?». Більша частина респондентів (53%) зазначила, що зовні ніяк не виявляє свою любов до Бога; 31% опитаних не зміг відповісти на це питання; 11% анкетованих зазначили, що виявляють любов до Бога через «ходіння до церкви», «носіння хрестика», «читання молитов».

Релігійність

Яку роль віра відіграє у Вашому житті? Чи вважаєте Ви, що віра нічого не означає у Вашому житті?;

Чи могли б Ви прийняти іншу віру?

Щоб визначити ступінь релігійності особистості, учасникам анкетування були поставлені такі запитання: «Яку роль віра відіграє у Вашому житті? Чи вважаєте Ви, що віра нічого не означає у Вашому житті?». 59% респондентів, що відповіли на це питання, обмежились простою відповіддю – «важливу», 12% – «не важливу», 10% опитаних не змогли дати чіткої відповіді на це запитання; 8% більш детально розкрили роль віри у своєму житті: 7% схарактеризували віру як деякий компонент соціокультурного явища («віра важлива, бо вона потрібна для суспільства», «віра важлива, оскільки віра – це насамперед культурні традиції»); 4% опитаних окреслили роль віри в житті як найголовнішу, зазначивши, що «на вірі тримається життя», «мені легше йти з вірою по життю, частіше звучить голос совісті», «я живу за добрим вченням» тощо.

Отже, як переконуємось, у житті багатьох респондентів релігійність відіграє важливу роль. На нашу думку, це насамперед

зумовлено зростанням ролі церковних діячів у розв'язанні соціальних і суспільно значущих питань сьогодення. Церква або релігійні конфесійні спільноти все частіше беруть активну участь у перетвореннях, що відбуваються в сучасному українському суспільстві. Саме тому для досліджуваного регіону, зважаючи на його мультикультурність і наявність представників традиційних і неорелігійних культур, дуже суттєвою є діалогічна взаємодія.

Наступне запитання – «Чи могли б Ви прийняти іншу віру?» – дало змогу нам з'ясувати, наскільки міцними серед представників населення Північного Приазов'я є релігійні переконання, сформовані ними впродовж життя. 82% респондентів відповіли «ні», додаючи при цьому, що «це гріх», «віру змінювати не можна»; 10% опитаних відповіли «так», зазначивши: «я хотів би прийняти растафаріанство» (растафаріанство – релігійний рух, сформований як афрохристиянська синкретична секта; субкультура, що охоплює систему поглядів, тип поведінки й музичний напрям. Цей рух набув популярності завдяки музиці стилю «реггі») або «якщо так, то тільки буддизм» (буддизм – релігійно-філософське вчення, що виникло в Індії близько VI ст. до н. е., згідно з яким страждання в житті людини є неминучими, а щоб їх уникнути, потрібно досягти стану повного спокою – нирвани); для 3% анкетованих можливість зміни системи релігійних поглядів не була актуальною, оскільки вони не замислювались над цим, а 2% респондентів залишили це запитання без відповіді.

З'ясувавши ступінь сталості релігійних переконань, можемо констатувати, що релігійність, яка впливає на світогляд людини, здебільшого формується протягом життя під впливом оточення і є досить стійкою. Хоча в окремих випадках особистість припускає можливість корегування й трансформації релігійних уподобань.

Соціальна активність

Чи проводите Ви просвітницьку роботу щодо поширення вашої віри? Яку саме? У яких закладах?;

Як часто Ви відвідуєте православні храми, мечеті, синагоги та ін.?

Для визначення соціальної активності релігійно орієнтованого населення Північного Приазов'я ми запропонували учасникам опитування відповісти на такі запитання: «Чи проводите Ви просвітницьку роботу для поширення вашої віри? Яку саме? У яких закладах?». 84% опитаних не проводять просвітницьку діяльність, 9% залишили ці запитання без відповіді й лише 7% респондентів беруть участь у просвітницькій релігійній діяльності («веду бесіди серед сусідів», «співаю в релігійній групі, у церковному хорі»).

Хоча чимало опитаних у регіоні дослідження не виявило потребу в груповій релігійній ідентифікації (носити хрестик, ходити до церкви), однак ми не можемо говорити про брак у них індивідуальної релігійної ідентифікації. Адже для багатьох анкетованих віра, Бог – це щось особисте, внутрішнє й вірити – означає для них «намагатись жити по заповідях», «робити добро» тощо.

У контексті нашого дослідження було також поставлено запитання: «Як часто Ви відвідуєте православні храми, мечеті, синагоги та ін.?». Відповідаючи на нього, 87% респондентів зазначили, що не часто (1-5 разів на рік) або на великі релігійні свята (Пасха чи Різдво), 6% опитаних часто відвідують храми; 2% відвідують храми лише з метою просвітництва (під час подорожей, екскурсій). Підкреслимо, що систематично відвідують храми представники окремих етноконфесійних спільнот, які функціонують на території досліджуваного нами регіону, але для більшості населення релігійні практики (відвідування храмів, участь у релігійних обрядах, відзначення свят, відвідування релігійних зборів) не мають надважливого значення. Велика кількість респондентів рідко відвідує релігійні заходи, проте для людей, на релігійність яких ці практики впливають, вони не є формальними, а ґрунтуються на внутрішній потребі.

Контекст доби

Ви обрали цю релігію, тому що...

Для встановлення впливу контексту доби на свідомість людини ми запропонували респондентам відповісти на таке запитання: «Ви обрали цю релігію, тому що...». 36% опитаних зазначили, що їхні релігійні погляди сформували батьки, рідні, сім'я, оточення, 34% – не змогли відповісти на запитання. 28% респондентів виявили свідоме ставлення до тієї релігії, яку вони сповідують або яку вважають своєю вірою («я обрала цю релігію, бо вона прекрасна», «я обрала цю релігію, бо вона мені по серцю й по духу», «я обрала цю релігію, бо мене зацікавила її ідеологія»); 2% опитаних відповіли, що «язичництво живе», «мені це потрібно», «релігію не обирають».

На підставі статистичних даних, одержаних у результаті анкетування, ми дійшли висновку про недостатній рівень релігійної зрілості населення Північного Приазов'я. Тому вважаємо за доцільне в процесі підготовки теоретико-методичного супроводу діалогу в релігійних практиках народів Північного Приазов'я враховувати чинники побудови контекстуального діалогу, зокрема такі, як: віра, релігійність, соціальна активність і контекст доби.

Розглядаючи питання конструктивного виміру релігійних відносин народів Північного Приазов'я, наголосимо на тому, що знання релігій, поширених на цій території, є дуже важливим аспектом гармонізації відносин у суспільстві. Обізнаність з основними законами релігій, що є домінуючими в регіоні, зовсім не означає сповідання цих релігій чи дотримання релігійних обрядів. Ці знання є невіддільним складником історії людської цивілізації й сприяють збереженню рівноваги в діалозі, а також пізнанню себе та свого оточення з позиції людиномірного підходу. Релігійна освіта робить значний крок у напрямі дотримання політики толерантного ставлення в полікультурному й поліетнічному регіоні, яким є Північне Приазов'я, допомагаючи уникнути забобонів і неправильної оцінки тих людей, що належать до іншої етнічної групи й сповідують іншу релігію, ніж решта населення. А ціннісні знання релігійних

канонів та етнічних обрядів, поширених у полікультурному регіоні, мають бути зорієнтовані на добробут народів, культуру, індивідуальні відносини, що сприятиме формуванню вищого духовного суспільства.

Список джерел

1. Авдеева О. С. Міжконфесійні відносини у Північному Приазов'ї: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Запоріжжя, 2016. 301 с.
2. Афанасьєва Л. В., Глинська Л. Ф. Релігійно-світоглядні уявлення народів Північного Приазов'я: діалог культур // Культура народів Причорномор'я. 2002. № 28. С. 226–231.
3. Баданес Г. Записки отщепенца // Восход. 1884. Май. С. 10.
4. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. К.: Либідь, 1997. 375 с.
5. ДАДО (Державний архів Дніпропетровської області). Ф. 134.
6. Дерменджиева С. Етноідентичността като алтернатива на «кризата на ідентичността» през училищната възраст // Интеркултурен диалог и интеграция. 2008. Т. 6. С. 174–178.
7. Иванова Ю. В. Особенности формирования хозяйственного комплекса многонационального района Приазовья // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. М.: Наука, 1979. С. 74–91.
8. Івацький В. І. Трансформації грецької ідентичності в українському Північному Приазов'ї // Науковий вісник МДУ ім. В. О. Сухомлинського. Вип. 3.37 (105). Миколаїв, 2014. С. 23–27.
9. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX в. (1719–1858). М.: Наука, 1976. 306 с.
10. Краткий философский словарь / Алексеев А. П. и др.; под. ред. А. П. Алексеева. М.: Проспект, 2008. 496 с.
11. Курінна М. А. Традиційна культура та побут чехів Північного Приазов'я останньої чверті XIX ст. – XX ст. (на матеріалах с. Новгородківка Мелітопольського району Запорізької області):

- автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 «Етнологія». К., 2009. 20 с.
12. Лешенко А. М. Психологическая структура веры и мотивы ее формирования // Мультиверсум. № 79. М.: Аналитика, 2009. С. 119–128.
 13. Мариуполь и его окрестности. Мариуполь: Типо-Литография А. А. Франтова, 1892. 328 с.
 14. Народи Північного Приазов'я / Кочерга Б. М. та ін.; за ред. І. П. Аносова. К.: Просвіта, 1997. 175 с.
 15. Новая философская энциклопедия: в 4 томах / Научно.-ред. совет: В. С. Стёпин и др. М.: Мысль, 2010. Т. I. 744 с.
 16. Пивоварова Н. П. Проблема інтерпретації та операціоналізації термінів «релігія», «віра», «релігійність» // Український соціум. 2014. № 1(48). С. 44–55.
 17. Полное собрание законов Российской империи (II). СПб., 1836. Т. 10. Отделение первое, № 8054. С. 308–311; 316–318.
 18. РГИА (Российский государственный исторический архив). Ф.1263. Оп. 1. Д. 467. Лист 615.
 19. Сковорода Г. Сочинения: в 2 т. / Сост., пер. и обр. И. В. Иваньо и М. В. Кашуба. М.: Мысль, 1973. Т. 1. 511 с.
 20. Сорочук А. Релігійна ідентичність особи в умовах сучасної культури // Науковий вісник Східноукраїнського нац. ун-ту ім. Л. Українки: зб. наук. праць. К., 2013. № 11. С. 187–192.
 21. Тухватулліна О. С. Релігійне життя єврейських колоній Північного Приазов'я (XIX – початок XX ст.) // Наукові праці: науково-методичний журнал. Вип. 142. Т. 154. Миколаїв, 2011. С. 102–107.
 22. Фадеев А. М. Воспоминания (1790–1867): в 2-х томах. Одесса: Тип. Южно-рус. о-ва печ. дела, 1897. Т. 2. 256 с.
 23. Храмы этноконфессионального Запорожского Приазовья / В. В. Молодыченко и др. Мелитополь: МГПУ имени Богдана Хмельницкого; К.: Міленіум, 2014. 320 с.
 24. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 1576.

25. Яблоков И. Н. Религия: сущность и явления. М.: Знание, 1982. 64 с.
26. Benthein S. Couple congruence and spirituality: expanding Satir's modelotrough. USA: University of Victoria, 2005. 201 p.
27. Lietkemann P. Mennonite refugee camps in Germany (1921–1951). Part I: Lager Lechfeld // Mennonite Historian. 2012. Vol. 38. № 3 (September). P. 1–2.
28. Lietkemann P. Mennonite refugee camps in Germany (1921–1951). Part II: Lager Moln // Mennonite Historian. 2012. Vol. 38. № 4 (December). P. 1; 10–12.
29. Lietkemann P. Mennonite victims of revolution, anarchy, civil war, disease and famine (1917–1923) // Mennonite Historian. 1998. Vol. XXIV. № 2 (June). P. 1–2; 9.
30. Lietkemann P. Mennonites in the Soviet inferno (1929–1941) // Mennonite Historian. 1998. Vol. XXIV. № 4 (December). P. 1; 6–7.